

■ УДК 738.3.048(477.5):130.2

А. Л. Щербань, кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури, м. Харків

ДИНАМІКА ТРАДИЦІЙ ОРНАМЕНТАЦІЇ КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Підсумовано результати багаторічного дослідження традицій орнаменталістики гончарних виробів на території Лівобережної України VII тисячоліття до н. е. — XIX ст. Сформульовано висновок, що ця неврівноважена система постійно трансформувалася з різною інтенсивністю на різних територіях у певні історичні періоди. Відповідно, «традиції» в гончарній орнаменталістиці Лівобережної України слід розглядати як феномен культури динамічного типу на базі комплексу джерел з урахуванням конкретики суспільної, природно-кліматичної та геополітичної ситуацій.

Ключові слова: гончарство, орнамент, Лівобережна Україна, традиції.

А. Л. Щербань, кандидат исторических наук, докторант Харьковской государственной академии культуры, г. Харьков

ДИНАМИКА ТРАДИЦИЙ ОРНАМЕНТАЦИИ КЕРАМИКИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ: КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Подытожены результаты многолетнего исследования традиций орнаментации гончарных изделий на территории Левобережной Украины VII тысячелетия до н. э. — XIX в. Сделан вывод о том, что эта неуравновешенная система постоянно трансформировалась с разной интенсивностью на разных территориях в определенные исторические периоды. Соответственно, «традиции» в гончарной орнаментике Левобережной Украины следует рассматривать как феномен культуры динамического типа на базе комплекса источников с учетом конкретики общественной, природно-климатической и геополитической ситуаций.

Ключевые слова: гончарство, орнамент, Левобережная Украина, традиции.

A. L. Shcherban, Candidate of Historical Sciences, postdoctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE DYNAMICS OF THE TRADITIONS OF CERAMICS ORNAMENTATION IN THE LEFTBANK UKRAINE: CULTUROLOGICAL ASPECT

The author summarizes the results of the multi-year research of the traditions of the pottery ornamentation in the territory of Left Bank Ukraine from the 7th century BC to the 19th century. It is concluded that this non-equilibrium system permanently transformed with varying intensity in different areas in different historical periods. Accordingly, the «tradition» of

the pottery ornamentation in the Left Bank Ukraine should be treated as a phenomenon of culture of a dynamic type based on the complex sources in the light of the concrete social, climatic and geopolitical situation.

Key words: pottery, ornaments, Left Bank Ukraine, traditions.

Постановка проблеми. Актуальність аналізу традиції в орнаменті Лівобережної України зумовлена відсутністю загальноприйнятої теорії традиції, яка би задовольняла сучасні методологічні запити представників різних соціальних і гуманітарних систем знання, та фрагментарністю інформації щодо форм культурної спадкоємності в місцевому гончарстві.

Посилена впродовж останніх десятиліть увага науковців до проблематики традиції, вочевидь, зумовлена необхідністю формування способу усвідомлення тих процесів і явищ, які не мають однозначних тлумачень і практично не піддаються описуванню в усталеній системі методологічних координат. Попри велику кількість визначень традиції, жодне з них не набуло універсального застосування в сучасному науковому дискурсі. Розмаїття значень, яких це поняття набуває у працях етнологів, соціологів, філософів та істориків, пов'язано як зі специфікою теоретичних і методологічних контекстів його використання, так і з суб'єктивним ставленням авторів до осмислення проблем, які ним визначаються [1, с. 4–16]. Міждисциплінарні дослідження традицій цілком відповідають складності самого предмету наукового аналізу. У наукових працях останніх десятиліть традиція виступає як внутрішній принцип культурної практики людини, певних спільнот або людства загалом, тому культурологічна інтерпретація традиції, яка дозволяє поєднувати методи соціальних і гуманітарних наук у процесі виявлення смислових моделей культури або її окремих аспектів, є цілком актуальною.

Мета статті — узагальнююча характеристика феномену «традиції» в орнаменті кераміки Лівобережної України останньої третини VII тисячоліття до н. е. — XIX ст. Зважаючи на специфіку предмета нашої уваги, правомірним є звернення до практики вивчення орнаменті в археології, етнології та мистецтвознавстві, у яких вона розглядається як певна динамічна системність форм або ознак. Аналіз традицій орнаменті глиняного посуду передбачає усвідомлення взаємозв'язку технологічної та образно-символічної динаміки, зафіксованих в артефактах, що презентують певні культурні комплекси.

Генеza орнаменті гончарних виробів Лівобережжя належить до наукових проблем, які ще не знайшли переконливого вирішення. Попри спроби звернення до цього процесу у контексті історії, етнології, мистецтвознавства, поняття «традиція» щодо гончарства

залишається досить дискусійним. Серед небагатьох досліджень, у яких проаналізовано механізми появи традицій і новацій у гончарстві Лівобережної України, виокремимо праці мистецтвознавця та керамолога О. Клименко, що стосувалися, здебільшого, реалій кінця XIX — XX ст. [2–4]. Проте процеси зародження та формування гончарних традицій регіону до сьогодні залишаються поза увагою науковців.

Звернення до цієї проблеми, безперечно, передбачає розширення хронологічних меж дослідження культурних практик, пов'язаних з орнаментациєю глиняних виробів, у контексті триваліших (хоча б двохсот-трьохсотлітніх) періодів. Відповідно, використання поняття «традиція» щодо кераміки Лівобережжя або її характеристика як «традиційної» потребують від науковців та популяризаторів ґрунтовного перегляду джерельної бази досліджень і критичного аналізу наявних гіпотез щодо шляхів і механізмів трансляції культурних явищ. Йдеться й про особливості фіксації традиційних форм у певних дисциплінарних вимірах і про специфічність культурно-історичного процесу в досліджуваному регіоні, до якого поняття «традиція» беззаперечно використати не можна.

Аналізуючи стан джерельної бази дослідження кераміки, необхідно зважити на те, що природно-кліматичні умови Лівобережної України є несприятливим для консервації та тривалого зберігання більшості об'єктів матеріальної культури. Фіксація археологічних та етнічних ознак ускладнена також через динамічність історико-культурних процесів й унаслідок етнічної неусталеності населення на цій території. Хиби в атрибуції конкретних артефактів і визначення чинників трансформацій культурних феноменів, прояви якої фіксуються у вцілілих матеріальних пам'ятках, значною мірою пов'язані з браком писемних джерел.

Окрім об'єктивних чинників, що перешкоджають системному вивченню кераміки регіону, мають місце й суб'єктивні, тобто такі, що пов'язані зі специфікою методів наукового аналізу. Так, польові дослідження археологів (а саме в їхній компетенції знаходиться чимало артефактів) передбачають «вузьку» спеціалізацію, що не дозволяє розглянути проблему в потрібному для її вирішення хронологічному та етнокультурному аспектах. Тому вивчення процесу походження культурно-історичних феноменів зводиться до узагальнення їхніх характеристик на основі вивчення окремих пам'яток, пов'язаних з певними археологічними культурами або культурними ознаками окремих етнічних спільнот. З іншого боку, мистецтвознавці, етнологи, культурологи фізично не можуть досягнути повноти закладеної в археологічних знахідках інформації. Зі збільшенням кількості артефактів уточнюється

їх датування та змінюється інтерпретація. На наш погляд, розгляд традиції в гончарній орнаментіці як феномену культури Лівобережної України має враховувати комплекс джерел, що відображає конкретику суспільної, природно-кліматичної та геополітичної ситуації у регіоні.

Багаторічне вивчення (натурного та за публікаціями інших дослідників) декорованих глиняних виробів свідчить, що орнаментіца кераміки Лівобережної України — це складно організована стилістично неврівноважена система, яка демонструє внутрішню динамічність упродовж тривалого періоду, починаючи з неоліту. Це дає підстави для визначення кількох праєтнічних (регіональних) «традицій». Особливості трансформацій, зокрема різний ступінь їхньої інтенсивності, що простежується на археологічних пам'ятках у межах певних культурних ареалів, дозволяє визначити періодизацію історико-культурних змін в орнаментіці [8].

Сталість неврівноважених систем забезпечується штучним опосередкуванням зовнішніх (з природним середовищем) і внутрішніх процесів. Так, на розвиток гончарної орнаментіки Лівобережної України опосередковано вплинули наявність і доступність сировини, інструментів і технологічних виробничих прийомів, необхідних для виготовлення кераміки. Унаслідок соціально-економічних і світоглядно-магічних чинників виник та існував постійний попит на декоровану гончарну продукцію. Генеза та зміни у традиціях орнаментіци кераміки виявляють значимість локальних особливостей географічного й етнічного характеру та єдність загальної моделі соціально-економічної еволюції спільнот, незалежно від геополітичної ситуації, у якій вони опинялися. Цим зумовлено хронологічну своєрідність візуальних проявів орнаментіци.

Запропонована періодизація історії орнаментіци в регіоні [8] враховує ступінь орнаментованості виробів, кількість та особливості використаних елементів. Виокремлено етапи орнаментальних піднесень, гомеостазів та занепадів, зумовлені появою на історичній арені нових суспільних суб'єктів чи традицій або якісною еволюцією попередніх, перебудовою відносин між ними та зміною співвідношення сил, геополітичної ситуації [7]. Процесу поширення новацій передували природні перетворення, пов'язані з тривалими циклами природно-кліматичних змін та внутрішньо-віковими коливаннями клімату [6].

Наявність періодичних спрощень-збагачень орнаментальних композицій, зникнення-поява мотивів свідчать про флуктуації в сприйнятті семантики орнаментіци. Дослідження семіозису орнаментів у межах культурологічного підходу дозволяє визначити важливі

тенденції в глибинних пластах культури Лівобережної України. Орнаментація кераміки, як і всі інші прояви традиційної народної художньої культури, відзначалася синкретизмом, який проявлявся у діалектиці образного укладу та абстрагованої, доведеної до певного схематизму динаміки теми та ритмізації зображення. Відповідно, орнаментація кераміки набувала певного художнього значення (естетичної конотації), зміст якої спочатку базувався на міфологічній свідомості, оскільки все духовне життя в первісному суспільстві визначалося міфологічною моделлю світу.

На підставі порівняльно-історичного та порівняльно-етнографічного аналізу сформульовано висновок, що в давнину основним критерієм вибору певних орнаментів кераміки могли бути вірування в апотропеїчні та магічні функції декору. Вочевидь, уже в добу неоліту був сформований оберегово-прибутковий архетип семантики орнаментації кераміки, прояви якого простежуються навіть у першій третині ХХ ст. (зображення хрестиків) [10]. Магічна свідомість передбачала можливість за допомогою зображень впливати на властивості кераміки. А через неї — на їжу чи напої, що зберігалася в посуді; нитки та тканини, створені за допомогою глиняних деталей знярядь прядіння і ткацтва, оточуюче природне й соціальне середовище. Не дивно, що складні орнаменти найчастіше траплялися в часи кінця природних і соціальних катаклізмів або на початку піднесення після них.

Інший різновид семантики складних орнаментальних композицій, сформований упродовж доби бронзи з поширенням епічного світогляду та виражений у нанесенні на глиняні вироби «піктографічних» і «календарних орнаментів», які, вочевидь, мали на меті магічне сприяння «родючості», «плодючості», змінювався, поступово стилістично збіднюючись, і до кінця досліджуваного періоду майже повністю зник. У близькі до сучасності часи на першому плані опинилися естетичні функції, зумовлені прагненням споживачів прикрасити свій побут, а гончарів — вигідніше продати продукцію, тобто, як і в інших видах художньої культури, у гончарстві магічна функція орнаментації кераміки поступово знівелювалася.

Висновки. «Мутації» орнаментальних традицій відбувалися з різною інтенсивністю. Їхній темп постійно зростав, і до кінця ХІХ ст. соціальні настанови переосмислювалися прогресивними гончарями провідних осередків досліджуваного регіону за життя одного покоління [9]. Через певний час наставала рухома рівновага — гомеостаз, під час якого тривали спрощення й уніфікація декору. Цей процес збігався з періодом стабілізації, усталення економічного й соціального

життя місцевого населення. Орнаментований спеціалізований посуд у давнину майже не виготовлявся, а в новітні часи суттєво змінювалися асортимент і форми таких виробів. Стало іншим і їх світоглядне наповнення, аж до майже повсюдного зникнення візуально помітних ознак сакрального навантаження.

Є підстави для визначення «традиції» в гончарній орнаментиці Лівобережної України як феномену культури динамічного типу й моделювання культурно-історичних змін у ній.

Перспективи подальших досліджень полягають у конкретизації чинників, що визначають трансформацію певних традицій орнаментиці кераміки досліджуваного регіону.

Список використаних джерел

1. Батура А. А. Традиция как философско-культурологическая категория и ее социально-адаптационные функции / А. А. Батура : автореф. дис. ... канд. филос. наук. : 24.00.02 / Краснодарский гос. ун-т культуры и искусств. — Краснодар, 2000. — 23 с.
2. Клименко О. О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах) / О. О. Клименко : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.06 / Львівська академія мистецтв. — Львів, 1995. — 25 с.
3. Клименко О. О. Народна кераміка Опішні на зламі XIX–XX ст. / О. О. Клименко // Українське мистецтво і архітектура кінця XIX — початку XX ст. — Київ : Наук. думк., 2000. — С. 152–164.
4. Клименко О. Традиції та інновації в українському гончарстві XX — початку XXI ст. і проблема кітч / Олена Клименко // МІСТ. — № 4–5. — Київ, 2008. — С.152–161.
5. Щербань А. Л. Атрибуція куманця (мистецтвознавчий ляпсус) / Анатолій Щербань // Українська керамологія. — Опішне : Українське народознавство, 2011. — С. 234–238.
6. Щербань А. Л. Влияние природно-климатической среды на развитие орнаментации народной керамики (на примере Левобережной Украины) // Анатолий Леонидович Щербань // Вопросы культурологии. — Москва, 2016. — № 3. — С. 13–18.
7. Щербань А. Л. Політичний чинник впливу на трансформацію орнаментиці традиційної кераміки Лівобережної України / Анатолій Щербань // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : наукові записки Рівненського держ. гуманітар. ун-ту. — Вип. 21. — Т. 1. — Рівне : РДГУ, 2015. — С. 64–68.
8. Щербань А. Л. Стадії орнаментальних трансформацій у кераміці Лівобережної України / А. Л. Щербань // Культура України. Серія: Культурологія. — Харків : ХДАК, 2016. — Вип. 52. — С. 294–300.

9. Щербань А. Л. Трансформації орнаментации народної кераміки Слобожанщини в ХІХ столітті / А. Л. Щербань // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». — Харків, 2015. — Вип. 21. — С. 94–100.
10. Щербань А. Л. Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А. Л. Щербань // Культура України. — Харків : ХДАК, 2014. — С.83–90.

References

1. Batura A. A. Traditsiya kak filosofsko-kulturologicheskaya kategoriya i eye sotsialno-adaptatsionnyye funktsii / A. A. Batura : avtoref. dis. ... kand. filos. nauk. : 24.00.02 / Krasnodarskiy gos. un-t kultury i iskusstv. — Krasnodar, 2000. — 23 s.
2. Klymenko O. O. Narodna keramika Opishni (do problemy tradytsii ta innovatsii v narodnykhk hudozhnikh promyslakh) / O. O. Klymenko : avtoref. dys. ... kand. mystetstvovoznav. : 17.00.06 / Lvivska akademiia mystetstv. — Lviv, 1995. — 25 s.
3. Klymenko O. O. Narodna keramika Opishni na zlami ХІХ–ХХ st. / O. O. Klymenko //Ukrainske mystetstvo i arkhitektura kintsia ХІХ — pochatku ХХ st. — Kyiv : Nauk. dumka, 2000. — S.152–164.
4. Klymenko O. Tradytsii ta innovatsii v ukrainskomu honcharstvi ХХ — pochatku ХХІ st. i problema kitchu / Olena Klymenko //MIST. — № 4–5. — Kyiv, 2008. — S.152–161.
5. Shcherban A. L. Atrybutsiia kumantsia (mystetstvovoznavchyi liapsus) / Anatolii Shcherban // Ukrainska keramolohiia. — Opishne : Ukrainske narodoznavstvo, 2011. — S. 234–238.
6. Shcherban A. L. Vliyaniye prirodno-klimaticheskoy sredy na razvitiye ornamentatsii narodnoy keramiki (na primere Livoberezhnoy Ukrainy) // Anatolii Leonidovich Shcherban // Voprosy kulturologii. — Moskva. 2016. — № 3. — S. 13–18.
7. Shcherban A. L. Politychnyi chynnyk vplyvu na transformatsiiu ornamentatsii tradytsiinoi keramiky Livoberezhnoi Ukrainy / Anatolii Shcherban // Ukrainska kultura : mynule, suchasne, shliakhy rozvytku : zb. nauk. pr. : naukovi zapysky Rivnenskoho derzh. humanitar. un-tu. — Vyp. 21. — Т. 1. — Rivne : RDHU, 2015. — S.64–68.
8. Shcherban A. L. Stadii ornamentalnykh transformatsii u keramitsi Livoberezhnoi Ukrainy / A. L. Shcherban // Kultura Ukrainy. Serii: Kulturolohiia. — Kharkiv : KhDAK, 2016. — Vyp. 52. — S. 294–300.
9. Shcherban A. L. Transformatsii ornamentatsii narodnoi keramiky Slobozhan-shchyny v ХІХ stolitti / A. L. Shcherban // Visnyk Khark. nats. un-tu im. V. N. Karazina. Serii: «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». — Kharkiv, 2015. — Vyp. 21. — S. 94–100.
10. Shcherban A. L. Khrestopodibni znaky na tradytsiini keramitsi Livoberezhnoi Ukrainy: istoriia y semantyka / A. L. Shcherban // Kultura Ukrainy. — Kharkiv : KhDAK, 2014. — S. 83–90.

■ UDC 738.3.048(477.5):130.2

Shcherban A. L., Candidate of Historical Sciences, postdoctoral student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv
kozaks_1978@ukr.net

THE DYNAMICS OF THE TRADITIONS OF CERAMICS ORNAMENTATION IN THE LEFTBANK UKRAINE: CULTUROLOGICAL ASPECT

The aim of this paper is to systematize and summarize the results of the multi-year research of the traditions of the pottery ornamentation in the territory of Left Bank Ukraine from the last third of the 7th century BC to the 19th century.

Research methodology. The author applies the synergetic approach.

Results. This article provides examples of the pottery ornamentation in the territory of Left Bank Ukraine from the last third of the 7th century BC to the 19th century. It is concluded that this non-equilibrium system permanently transformed with varying intensity in different areas in different historical periods. Accordingly, the «tradition» of the pottery ornamentation in the Left Bank Ukraine should be treated as a phenomenon of culture of a dynamic type based on the complex sources in the light of the concrete social, climatic and geopolitical situation.

Novelty. An attempt is made in this paper at showing the complexity of the phenomenon of Ukrainian tradition ornaments in ceramics.

The **practical significance.** Scholars can use this article to write papers on the history of Ukrainian culture. The findings can be applied in new developments on the history of Ukrainian culture.

Key words: pottery, ornaments, Left Bank Ukraine, traditions.

Надійшла до редколегії 21.11.2016 р.